

Сборник правил по кумыкскому языку.

Бизин тилибиз жумлалардан къурула. **Жумла** толгъан бир пикруну англата. **Жумла** бир –бири сёзлерлен къурула.

Жумланы башындагы сёз уллу гьарп булан языла :

Гюн чыкъды.Къушлар чарнай.

Жумланы ахырына токътав белги (яда чакъырыв,яда сорав ишара) салына.

Эки яда уьч адамны сёйлевюне **диалог** деп айтыла.

Диалогда гьар сёйлейген адамны сёзлери янгы сатырдан языла.Оланы алдында тире салына

Авазланы къошуму маъна англата буса,**сёз** бола.Маъна англатмай буса ,огъар **сёз** деме ярама кёмеклиги булан биз предметлени,оланы белгилерин, предметлени гьаракатын белгилейбиз.

Созукъ авазланы айтагъанда авзундан чыгъагъан гъава пуршавлукъгъа ёлукъмай,тутулмай . С айтмагъа болабыз.Къумукъ тилде 8 созукъ аваз бар: **а,о,у,ы,и,э,уь,об;**

Созукъ авзланы гёрсетеген гьарплар: **а, э, и, ы,**

о, об, у, уь, е, ё, ю, я.

Эринли ва эринсиз созукъ авазлар. Эринлени ортакъчылыгына гёре созукълар эки бёлюкге а

1. Эринли созукълар- **о,об,у,уь.**

2. Эринсиз созукълар-**а,ы,и,э.**

3. Эринли созукъланы айтагъанда эринлер бири-бирине ювукъ бола,бюреле, алгъа теб

Къалын ва инче созукълар.

Тилни танглавгъа не ери гётерилегенине къарап,созукъ авазлар шулай бёлюкlege бёлюне:

1. Ал тилли созукълар (**инче**)**и,э,уь,об.**

2. Арт созукълар (**къалын**): **а,ы,о,у.**

Ал сорзукъланы айтагъанда тилни алды ал къатты танглавгъа гётериле.Шо саялы соз

Арт созукъланы айтагъанда тилни арты арт йымышакъ танглавгъа гётериле.Шо саялы

айтыла.

таблица

Уь аваз ,**уь** гьарп булан да ,**ю** гьарп булан да гёрсетиле.Тутукъ гьарпдан сонг **уь** аваз **ю** гьарп б **гюз,тюнгюлюк.**

Э аваз **э** гьарп булан да ,**е** гьарп булан да гёрсетилип языла. Тутукъ гьарпдан сонг **е** гьарп **э** ава **этик,бешик.**

Язывда **об** аваз тутукъ гьарплардан сонг **ё** гьарп булан гёрсетиле:**обзен, гёз.**

Я гьарп къумукъ тилде гьар заман **йа** авазланы гёрсете:**яш(йаш),янгур(йангур),яласы(йаласы) аявлу(айавлу),яз(йаз).**

Е=й+э. Ю=й+у. Ю=й+уь.

Бувунну башында гелген **ю** гьарп экиавазны гёрсете: **йу** яда **йуь.**

юрт,юн,къую,юзюм.

Ю гьарп сёзню башында ва сёзню ичинде созукъланы алдында **йу,йуь** авазлар эшитилеген **юз(йуьз),юрт(йурт),тюз(туьз),буюр(буйур),тююр(туьйуьр).**

Ё гьарп сёзню,бир-бирде бувунну башында гелгенде эки авазны гёрсете:

<p>Ё=(й+о)-ёлдаш Ё=(й+оь)- ётел.Сёзню ичинде тутукълардан сонг оь аваз эшитилеген ерде язы.</p> <p>Е гьарп сёзню башында созукъ аваздан сонг ичинде ва ахырында эки авазгёрсете:Е=(й+э) – е</p> <p>Тутукъ авазлардан сонг э аваз эшитилеген ерде языла Е аваз языла:ел(йэл),емиш(йэмиш)</p> <p>Тутукъ авазланы айтгъанда авзундан чыгъагъан гъава пуршавгъа ёлугъа,тиреле(эринлер,тиш</p> <p>Тутукъ авазлар язвда шу гьарплар булан гёрсетиле:б.в,г,гь,гь, д,з,ж,й,к,къ,л,м,н,нг, п,р,с,т,ф,х</p> <p>аваз ва гьарп бар.)</p> <p>Къумукъ тилде бир –бир сангырав тутукъ авазлар оьзлени янгырав жутларына айланмагъа бо</p> <p>эсигизде сакълагъыз.</p> <p>Сангырав авазлар:п ,к, т, къ(глухие)</p> <p>Янгырав авазлар: б, г ,д ,гь(звонкие)</p> <p>Сёзлерде эки бир йимик тутукъ янаша гелмеге бола.Къумукъ тилде шолай туткълар сёзню ич</p> <p>уллу,къатты.гиччи,леззет.</p>
<p>Эки бир йимик тутукъ янаша гелген сёзлени бир сатырдан башгъа сатыргъа гёчюрюп язагъан,</p> <p>гьарпы бир сатырда къала ,бириси башгъа сатыргъагёчюрюле:</p> <p>ис-си,ет-ти,бел-бик,ул-лу,ач-чы,ит-ти.</p>
<p>Сёзлер бувунлагъа бёлюне.Сёзде нече созукъ аваз болса,шончакъы бувун да бола: ки-тап,те-</p> <p>тер,су-рат,дё-ге-рек.</p> <p>Гьар бувунда бир созукъ аваз болма герек.Бувунлар этиле бир созукъ аваздан,бир созукъ ва б</p> <p>бир нече тутукъ ва бир созукъ аваздан:а-у,а-на, та-на, къо-зу, къыркъ, къарт,</p> <p>къо-мурс-гъа.</p>
<p>Гьар авазны сёзде оьзюню ери бола. Эгер сен бир авазны (яда гьарпны) башгъа аваз (яда гьар</p> <p>алышдырсанг,яда сёзню маънасы алышынажакъ,яда олардан сёз болмажакъ.</p>
<p>Къумукъ тилде ж гьарп эки авазныгёрсете: жие ,жюжек,жыжым,жыя ,жиелек дегендеги чар</p> <p>ва Гъажи,гъаж,къаж дегендеги ишылавуч ж авазны гёрсете.</p>
<p>Къумукъ сёзлерде чартлавукъж гьар заман сёзню башында геле. Сёзню башында ишылавучж</p> <p>ёлугъа:</p> <p>журнал.Къумукъ сёзлерде буса ичинде геле:жижек,Маржан</p>
<p>В гьарп эки кюйде охула. Къумукъ сёзлерде в авазны айтагъанда эринлербюрелип алгъатебер</p> <p>Рус сёзлерде в аваз тюпдеги эрин оьрдеги тишлеге тийип айтыла: вагон, совхоз.</p> <p>Орус тилден гелген бир-бир сёзлерде (В) аваз оьзюню жут сангыраву (Ф) –гъа айлана.Къумукъ</p> <p>шолайохула:со(в)хоз,а(ф)торучка,а(ф)тобус</p>
<p>Атъялман деген сёзде ъ ат ва ял деген бувунланы айыра.</p> <p>Баъли,Муъмин деген сёзлерде ъ тутукъ авазны гёрсете.Шолай авазы булангъы сёзлер къуму</p> <p>ь белгилер алда гелеген гьарплардан айырмагъа ярамай. Шо белгилер башгъа сатыргъа гёчю</p> <p>бувунлагъа шулай бёлмеге герек: атъ-ёкъ,Иль-яс ,маъ-на,Гуль-яр,къоль-яв-лукъ,гёзь-яш,мас</p> <p>емиш,атъ-ял-ман.</p>
<p>Ильяс, дюнья деген сёзлерде ь бувунланыайыра.Бир –бир орус тилден гелген сёзлер ь тутукъ</p> <p>йымышакълыгъын гёрсете. январь,пальто,роль.</p>

<p>Нг аваз сёзлени ортасындан яда ахырында геле.Шо аваз нг гьарп булан гёрсетиле. Сёз бувунл бир гьарпгысапда языла.</p>
<p>Сёзлер бувунлагъа бёлюне. Сёзде нече созукъ болса ,шонча бувун да бола: тю-тюн</p> <p>Сёзлер сатырдан-сатыргъа бувунлагъа гёре гёчюрюле:ва-тан,тю-кен-чи,мак-тап.</p> <p>Бир гьарпдан болгъан бувунлар сатырда къалмай ва башгъа сатыргъа гёчюрюлмей: Эте-мен,ав-лия,дюнь-яны.</p> <p>Бир бувунлу сёз башгъа сатыргъа гёчюрюлмей: бав, тав, пил.</p>
<p>Сатырдан сатыргъа гёчюрегенде, бувунну ахырындагъы й гьарп алдындагъы созукъ аваздан а рам.май-дан, кьой-чу.сый-лы,къа-йыр,йы-лан.туй-ме.</p> <p>Й гьарп созукъ авазлардан И ва Ы гьарпланы алдында тююл язылмай: ги-йим,йыр-чы,мы-йыкъ,къа-йыр.</p>
<p>Гьарпланы бир белгили гезиги булан ерлешдирилген жыйымына алфавит деп айтыла. Гьарп гьарп оьзюню ери ва аты бола.Къумукъ тилде 38 гьарп бар.</p> <p>Аа Бб Вв Гг гъ Гьгъ Дд Ее Ёё Жж Зз Ии Йй Кк Къкъ Лл Мм Нн нг Оо Оьоь Пп Рр Сс Тт Цц Чч Шш ь ы ь Ээ Юю Яя.</p> <p>Алфавитдеги гьарпланы гезигин эсингде сакъла. Сёзлюкде сёзлер алфавитни гезиги булан ерлешдирилгенде Эсгерив.Къумукъ алфавитде орус тилдеги (Щ) аваз ва гьарп ёкъ, неге тююл шолай авазы булукъ къумукъ тилде екъ. Орус тилден гелген сёзлерде Ш языла:борш,яшик,шётке.</p> <p>Бизин тилибизде кёп сёзлер бар. Гьар сёзню оьзюню маънасы бала.Сёзлер ,бир-бирине байланышкан эте.Жумла айры гесеклерден къурула. Шо гесеклеге сёз деп айтабыз. Масала: Биз бавда емиш чёпледик. Бу жумлада дёрт сёз бар.</p> <p>Тил гесимлер. Тилдеги сёзлер маъналарына гёре тюрюлю-тюрюлю бёлюклкге айрыла.Шо бёлюк деп айтыла.</p> <p>Атлыкъ предметни англата ва ким ?не? деген соравлагъа жавап бере.</p> <p>Сыпатлыкъ предметни белгисин англата.Сыпатлыкълар нечик?къайсы деген соравлагъа жавап бере.</p> <p>Санавлукълар санав англата.Санавлукълар нече?неченчи?нечев?нечешер? деген соравлагъа жавап бере.</p> <p>Ишлик предметни ишин ,ишине гёре белгисин яда гьалын англата .Ишлик не эте?не этген? Не этген? деген соравлагъа жавап бере.</p> <p>-----</p> <p>Къумукъ тилде адамланы англатагъан сёзлер ким? деген соравгъа бере.Масала,ким? : адам,охувчу,къызъяш,Агъмат,Гёзел, кьойчу.</p> <p>Адамлардан оьзге бары да предметлени англатагъан сёзлер не ? деген соравгъа жавап бере. арба, уьй.</p> <p>Гъайванлагъа,къушлагъа буса не? деген соравгъа жавап бере: Кулай-не? ат-не? кьыргъый –не?</p> <p>Орус тилде башгъа кюйде геле .Масала :кошка –кто? лошадь –кто?</p> <p>Гъайванлагъа тагъылгъан хас атлар уллу гьарп булан языла: Пушок,Мухтар, Рыжик .</p>
<p>Предметни санаву бир болма да,кёп болма бола.(кёплюк,теклик санав)</p>

Бир предметни гъакъында сёйлейгенде **ким?не?** деп сорайбыз,кёп предметлени гъакъында с **кимлер?нелер?** деп сорайбыз:**яш-яшлар,иш-ишлер, адам-адамлар,жан-жанлар.(-лар,-лер д** кёплюк маънаны гёрсете)

Санама болмайгъан предметлени гъар заман **теклик** санагда бола.Масала: **сув,ун,шорпа,бал**

Предметни англатагъан ва **ким?не?** деген соравлагъа жавап береген сёзлеге **атлыкълар** деп а
Маъна якъдан атлыкълар экиге бёлуне:**хас атлыкълар ва жынс атлыкълар.**

Жынс атлыкълар деп бир жура кёп предметлени къуршайгъан ортакъ атлагъа айтыла:**бав,кью**
тав,юрт,шагъар.

Хас атлыкъ деп бир предметни бир жынслы кёп предметлерден айырмакъ учун къолланагъа
айтыла:**Марьям,Али,Дагъыстан,Башлыкент,**

Сарихум.

Хас ва жынс атлыкъланы бир –биринден айырагъан аслу грамматика белгиси:**жынс атлыкъл**
къоллана,хас атлыкълар къолланмай.

Къумукъ тилде бир-бирде атлыкълар жынс ва хас атлыкъ гысапда къолланагъан гезиклерёлу
гёзел(арив)-Гёзел

(къатынгишини аты),**темир-Темир,**

къоркъмас-Къоркъмас.

Хас атлыкълар уллу гъарп булан языла.Башгъа оъзюне ошайгъан предметлерден айырмакъ уч
берилеген атгъа **хас** ат деп айтыла.(**адамланы атлары ,отчествалары ва фамилиялары,гъайв**
,юртланы ,шагъарланы,оъзенлени ,денгизлени ,тавланы атлары уллу гъарп булар языла)

Бир тайпа предметлени барына да бирче кююлагъан атына **жынс** атлыкъ деп
айтыла.Масала:**адам,шагъар,оъзен,тав.**

Жумланы ахырында бюртюк белги салына.Гъар жумла уллу гъарп булан башланып языла.

Сыпатлыкъ

Предметни белгисин англатагъан ва **нечик?къайсы?къайдагъы?къачангъы?** деген соравлагъ
сёзлеген **сыпатлыкъ** деп айтыла.**Сыпатлыкъ** предметни оъз белгисин де (**яхшы,арив,къызыл**
предмет булан байлавлу белгисин де(**уьйдеги,юртдагъы,язгъы,тузлу**)англатма бола.

Бир-бирде предметни белгилейген сёзлеге **къайсы?** деген сорав салына:**гиччи яш,агъмакъ б**
Масала:**нечик?(яхшы), къайдагъы?**

(уьйдеги),**къачангъы?** (къышдагъы,бугюнгу)

Сыпатлыкъ ,оъзю байлангъан сёз алышынса да,алышынмай.Масала:**гёк гёлек,гёк гёлекни,гё**
гёлекде,гёк гёлекден.

Бир предметни бир предметден айырагъантюсюне,татывуна,къадарына,формасына,
даражасына,кююне **белги** деп айтыла.

Маъналарына гёре сыпатлыкълар бир нече бёлюкге айрыла:

- 1) тюс англатагъанлары:**акъ.къызыл,яшыл;**
- 2) оьлчев англатагъанлары: **уллу,гиччи,базыкъ;**
- 3) предметни тыш гёрюнюшюн англатагъанлары:**ялпакъ,дёгерек,тегиш.**
- 4) ич белгилерин англатагъанлары:

исси,сувукъ,аччы.

- 5) тыш белгилерин англатагъанлары:**къарт,яш,янгы.**
6) хасиятын,сан ягъынанглатагъанлары:**яхшы,яман,ачувлу.**

Сыпатлыкъланы бир бёлюгю-тамур сёзлер,
олар маънасына къарап айрыла.Оланы сыпатлыкъ экенни гёрсетеген къошумчасы ёкъ:
гёк,яхшы.къара.узун,бийик,тар,генг.

Бир-бир сыпатлыкълар аслу гьалда атлыкъдан сыпатлыкъ этеген къошумчаланы кёмеклиги б
лы,-ли,-лу,-лю:къар-къарлы,янгур-янгурлу,эт-этли,уй-уйлю;
-сыз,-сиз,-суз,сюз: ел-елсиз,татыв-татывсуз,
къылыкъ-къылыкъсыз.
-гьы,-ги,-гьу,-гю:бавда-бавдагьы,уйде-уйдеги.эртен-эртенги.гюз-гюзгю.

Жумлада предметни (атлыкъны)белгисин гёрсетеген ва **къайсы?нечик?**деген соравлагъа жа
даражалы уьюрге **белгилевюч** деп айтыла.

Белги деген недир?**Белги** –сёзню сан яны,оьлчевю,къадары,тюсю,заман ва ер булан бавлавлу
белгиси.Масала:**акъ сыйыр.къара сыйыр,арыкъ сыйыр,къанна сыйыр,къотандагьы сыйыр.**

Атлыкълар булан гелген сыпатлыкълар гелишлеге гёре тюрленмей ва кёплюк санавда болмай
ана,аявлу анагъа,аявлу аналар ,аявлу анадан,аявлу ананы.

Гьаллыкъ.

Ишни,гьаракатны белгисин яда белгини белгисин билдиреген сёзлеге **гьаллыкълар** деп айты
Маъна якъдан алгъанда гьаллыкъ ишни кюй,гьал,заман.ер,оьлчев якълардан белгилей.
Маънасына къарап гьаллыкълар бир нече бёлюклеге айрыла.

- 1.Кюй гьаллыкълар:**чалт,аста,яав,рагьат.**
- 2.Оьлчев гьаллыкълар: **аз,кёп,бираз,аз-аз,аз-маз.**
- 3.Тенгleshдириг гьаллыкълар: **байрамча, тавдай,сендей,итдей.**
4. Заман гьаллыкълар: **тез, геч алдын бырын,эртен,энни.**
5. Ер гьаллыкълар: **онда .мунда,шонда,бу якъда.**
6. Сорав гьаллыкълар: **къачан?,Къайда?,неге?,къайдан?,къайсылай?**

Морфология якъдан алгъанда гьаллыкъны аслу белгиси-оланы алышынмайгъанлыгьы.
Жумла гьаллыкълар,ишликге байланып,
тюрлю-тюрлю **гьалланы кьуллугьун кюте.**

Санавлукъ.

Предметни санавун,санав якъдан гезигин ,пайланагъан кююн гёрсетеген сёзлеге **санавлукълар**
айтыла.Санавлукълар **нече?неченчи?нечешер?** деген соравгъа жавап бере.Масала: **беш,беш**
Маъналарына къарап ,санавлукълар бир нече бёлюклеге айрыла.

- 1.**Санав** санавлукъларпредметни санавун яда санавланы атларын гёрсете ва **нече ?** деген сор
Масала:**отуз китап,**
етти яш,беш манат.
- 2.**Гезик** санавлукъларпредметни гезигин гёрсете ва **–ынчы,-инчи, -унчу,-юнчу**(тутукълардан
нчу(созукълардан сонг)къошумчалар булан этиле. Предметлени гезигин англатава **неченчи?**
жавап бере.Масала: **бешинчи,алтынчы,биринчи.**
- 3.**Бёлюм** санавлукълартутукълардан сонг **–ар,-ер,созукълардан сонг-шар,-шер** къошумчалар
этиле:**бирер,экишер,онар,алтышар.Нечер?**

нечешер ? деген соравагъа жавап бере.

4. Ёрав санавлукълар предметлени сана вун ёрав гысапда гёрсете: **бир-эки, уьч-дёрт, он-он беш**

Нечев? деген соравагъа жавап береген сёзлер бир заманны ичинде адамланы да, оланы сана вун сана в, **уьчев- уьч адам.**

Нечешер? ? деген соравагъа жавап береген сёзлер пай англата : **онар, экишер, бешер.**

Санавлукълар гелишлеге гёре алышана, жумланы тюрлю-тюрлю уьюрлерини ролюнда къоллана: иесини, хабарлыкъны ва экинчи даражалы уьюрлени.

Белгилевючню ролюнда сана влукъ оьзю байлангъан сёз алышынса да, алышынмайгъан кююк **алма, беш алманы, беш алмагъа, беш алмадан** ва ш.б.

1, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000 деген сана влукълар бир сёз булан, къалгъан сана влукълар айры-айры сёзлер булан языла. Масала: **он, етмиш, юз, он эки, йигирма беш, уьч юз элли беш.**

Орунча.

Мен, сен, о(ол), биз, сиз, олар деген сёзлеге бет орунчалар деп айтыла. Бет орунчалар сёйлейген гишини (**мен**), тынгла вчуну (**сен**), лакъырда ортакъчылыкъ этмейген гишини яда предмет гёрсете. Орунча тилни гесими. Орунча бетлеге ва сана вла гъа гёре тюрлене:

1-нчи бет мен, биз

2-нчи бет сен, сиз

3-нчю бет о, ол, олар

Орунчаланы тюз язылышы.

Бет орунчалар гелиш къошумчасы алышынмай языла. Масала: **менде, сенде, ондан, менден, сенин**

Да, де; чы, чи, чу, чю гесекчелер бет орунчалардан айры языла. Масала: **Мени де, сени де школдан** язгъан. **Биз чи ишибизни битдирдик.**

Бет орунчалардан сонг гелген къуллукъчу сёзлер айры ва толу языла. Масала: **мен учун, сени учун, ону булан.**

Орунчалар . Гёрсетеген сёзлер. **Мен, сен, биз, сиз, о, олар**-адамланы гёрсетеген сёзлер.

Бу, шу-шо-о-гьона-гёрсетив сёзлер. Олар адамланы да, башгъа предметлени де гёрсете.

Ишлик

Предмет этип турагъан , этген, этежек ишни, гъаракатны , гъалны англатагъан сёзлеге **ишлик** деп предметни ишин, гъаракатын гёрсетеген толу маъналы тил гесими. Ишлик **не этмек? не эте?** не деген соравагъа жавап бере: **ала, алды, алажакъ, алмакъ. Яш охуй. Иним ойнажакъ.**

Иш, гъаракат англатагъан сёзлер де **къайсы? нечик?** деген соравагъа жавап береге бола: **чабагъан(яшлар), атылып**

(чыкъды)

Ишни яда гъалны заманын, бетин, сана вун гёрсетмей, атын гёрсетип къоягъан ишликлеге **белги ишликлер** деп айтыла (неоределённая форма глагола). Белгисиз къалипдеги ишликлер **не этме** жавап бере. Масала: **юрюмеге, охумагъа, чапма, гёрме.**

Белгисиз къалип ишликни тамуруна **-ма(-магъа), -ме(-меге)** деген къошумчалар къошулуп этилген **барма (бармагъа), гел-гелме(гелмеге).**

Унутмагъыз:арт бувуну къалын созукъ булан битген ишликге **–ма (-магъа)**,арт бувуну инче с ишликlege **–ме(-меге)** деген къошумчалар къошула.Масала:**охума(охумагъа),ишлеме(ишле**

Жумлада ишлик **хабарлыкъ** болуп геле.Хабарлыкъ болуп гелген ишлик иесини ишин яда гьал булан санавда да ,бетде де гелише:

Мен ишлеймен.	Биз гелебиз.
Сен ишлейсен.	Сиз барасыз.
Ол юхлай.	Олар къайталар.

Ишликни барлыкъ ва ёкълукъ къалиплери.

Барлыкъ къалипдеги ишликлер яшавгъа чыгъагъан ишлени англата. Барлыкъ къалипни айры ёкъ,ишликни тамуру яда тюбю оъзю барлыкъ маънада бола.Масала:**ал,гел,ишле,аша, ойна.**

Ёкълукъ къалипдеги ишликлер гъакъыкъатда болмайгъан ишлени англата.Ёкълукъ къалип и къалибине **–ма,-ме** къошумча къошулуп этиле: ал-алма,гел-гелме,ала-алмай, айтгъан-айтмагъа язмажакъ.

Ёкълукъ къошумчасы ишликни баш къалибинден сонг геле.Масала:ал- алмадым,гел-гелмеж охумажакъман.

-ма,ме- кёп маъналы къошумчасы.

О , ёкълукъ гёрсетгенден къайры ,ишликден атлыкъ эте: **къувур-къувурма,яр-ярма.**

Ондан къайры да ишликни белгисиз къалибинде де къоллана:яз-язма(сюемен),гел-гелме(гер (тарыкъ).

Ёкълукъ гёрсетеген **–ма,-ме** къошумчаны уъстуне ургъу тюшмей.Масала: **гелме,барма, гёрмеген.**Тенглешдирип къара:**ярма-ярма, къувурма-къувурма, гелме-гелме(гелмеге) сюе.**

Ишликни заманлары.

Къумукъ тилде ишликни къошумчалары уъч тюрлю заманны гёрсете:**гъалиги заман,гетген заман** **Гъалиги заманны** ишлиги иш,гъаракат оъзюню гъакъында биз сёйлеп турагъанда болагъанны деген соравгъа жавап бере.Масала:**Къар ява.**

Гетген заманны ишлиги иш ,гъаракат оъзюню гъакъында сёйленеген заманда алда болгъанны **этди?не этген?** деген соравлагъа жавап бере.Масала:**Агъмат анасын къучакълагъан.**

Гележек заманны ишлиги иш , гъаракат оъзюню гъакъында сёйленип турагъан замандан сонг гёрсете ва **не этежек? не этер?** Деген соравлагъа жавап бере.

Масала: **Къойчу тангала эртен тез туражакъ , къойланы, гюн чыкъгъанча , тойдуражакъ.**

**Ишликлени бетлеге гёре тюрленивю
Гъалиги заман.**

Бети

Теклик санав

1-нчи

Мен не этемен?

гелемен

2-нчи

Сен не этесен?

гелесен

3-нчю

Ол не эте?

геле

Бети

Кёплюк санав

1-нчи

Биз не этебиз?

гелебиз

2-нчи

Сиз не этесиз?

гелесиз

3-нчю

Олар не этелер?

гелелер

Гетген заман

Бети

Теклик санав

1-нчи

Мен не этдим?

гелдим

2-нчи

Сен не этдинг?

гелдинг

3-нчю

Ол не этди?

гелди

Бети

Кёплюк санав

1-нчи

Биз не этдик?

охудукъ

2-нчи

Сиз не этдигиз?

охудугъуз

3-нчю

Олар не этдилер?

охудулар

Гележек заман

Бети

Теклик санав

1-нчи

Мен не этежекмен?

язарман

2-нчи

Сен не этежексен?

язарсан

3-нчю

Ол не этер?

язар

Бети

Кёплюк санав

1-нчи

Биз не этербиз?

язарбыз

2-нчи

Сиз не этерсиз?

язарсыз

3-нчю

Олар не этерлер?

язарлар

Ишлик бетлеге ва санавлагъа гёре тюрлене.Ишликкни бетлери уьч бар биринчи бет.экинчи б

Биринчи бетдеги ишлик сёйлейген адам этегенни англата.**Мен ишлеймен.Мен юртда яшайм**

Экинчи бетдеги ишлик ишни тынглавчу этегенни англата.**Сен ишлейсен. Сен китап охуйсан.**

Уьчюнчю бетдеги ишлик ишни оьзюню гъакъында сёйлейген , оьзю лакъырда ортакъчы тьгюк

гёрсете.**Ол ишлер. Ол китап охур.**

Ишни яда гъаракатны бир предмет эте буса, ишлик теклик санавда бола, бир нече предмет эт

кёплюк санавда бола.

Мен йырлайман.(т.с.) Биз йырлайбыз.(к.с.)

Простой ва къошма жумлалар.93 бет

Жумла.

Жумлаланы кёмеги булан адамлар оьзлени ойларын англата , гёрсете.бир-бирине бир затны ,бир затны этмеге ихтияр бере,буюра,тилей.

Жумланы **баш ва экинчи** даражалы уьюрлери бола.Жумланы баш уьюрлери :**иеси ва хабарлык ким? не?** деген соравлагъа жавап бере.

Хабарлыкъ иесини ишин ,**ким** ва **не** экенин ,белгисин ,гьалын гёрсете.Хабарлыкъ **не эте?не гь кимдир?недир?нечикдир?** деген соравлагъа жавап бере.Масала:**Атам ора.(атам иеси,ора х савунчу.(савунчу хабарлыкъ,кимдир?** деген соравгъа жавап бере,**анам иеси)**

Алма кьызыл.(кьызыл хабарлыкъ.Ол сёз **иеси** болгъан **алма** деген сёзню нечик гьалда экенин Экинчи даражалы уьюрлер иесини де, хабарлыкъны да ачыкъ этеген , толумлашдырагъан сёз **Сыйыр авлакьда отлай.**Авлакьда –экинчи даражалы уьюрю.Отлай деген хабарлыкъны ачыкъ авлакьда.

Ортакъ гесеги (тамуру) булангъы сёзлер **кьардаш сёзлер** бола: **кьой,кьойчу,кьойлар.**

Жумла айры сёз бир маъна англата:
предмет,тюе,ольчев,санав.

Жумла бир нече сёзден кьурула ва сав пикру ой англата.
Яшлар школагъа бара.Бизге кьонакъ гелди.

Гьар **жумла** уллу гьарп булан башланып языла.

Хабар,сорав ва чакьырыв жумлалар.

Сёйлевчю не муратда айтагъанына гёре жумлалар уьч тюрлюбола:
хабар,сорав,чакьырыв.

Бир затны гьакьында айтагъан ,билдиреген ,англав береген жумлагъа **хабар** жумла деп айтыла. рагъат айтыла.Жумланы ахыраны таба тавуш эниш бола. **Хабар** жумланы ахырына бк салына.Масала: **Уллубий Буйнакский0 Анатолийни гьаран таныды.**

Бир затны гьакьында сорайгъан жумлагъа **сорав жумла** деп айтыла.

Жумлада соравмаъна сорав англатагъан сёзлер булан да , жумладагъы сёзню айтылагъан кю да, **-мы?-ми?-му?-мю?** деген сорав кьошумчаланы кёмеклиги булан да бериле.Масала:**Сен о Сорав жумланы ахырына сорав белги (?)**салына.Масала: **Тинегюн сизде янгур явдуму?**

Тынглавчуну тергевюн бакьдырмакъ учун,гючлю гьис булан айтылагъан жумлагъа **чакьырыв** **Чакьырыв** жумлада гючлю гьис яда чакьырыв бакьдырылгъан сёз гётеринки айтыла. **Чакьырыв** чакьырыв белги (!) салына.Масала:**Гьей эл-ни сюеген улан!берме сен тизгинни душман кьолуна!**

Бюртюк,сорав,чакьырыв ишаралар.

Эгер жумлада бир затны гьакьында сабур кюйде хабар бериле буса (.) бюртюк салына.**Гюн ч**

гелди.

Бир затны гъакъында хабар билдиреген жумланы ахырында бюртюк салына. **Оьзен агъа. Сорав** англатагъан жумланы ахырыны сорав ишара салына. **Сен неченчи класда охуйсан? Чакъырыв белги (!)** салына –эгер жумлагючлю гъис булан айтыла буса. **Не арив гюндюр!**

Жумладагъы сёзлер бир-бирине байлана, бир сёз башгъасын ачыкъ эте. Ачыкъ этеген сёз сора
Масала: **Сари гъармут-нечик? Гъармут? Чалт агъа-нечик? Агъа? Китап охув-не? охуй?**

Чакъырыв ишаралы жумла гётеринки тавуш булан, **сорав** ишара жумла сорайгъан тавуш булан
салынагъан жумла юваш тавуш булан айтыла.

Тилде къаршы маъналы сёзлер кёп бола (**антонимлер**) **уллу-гиччи ,арив-эрши.**

Бир йимик айтылагъан , тек маъналары башгъа сёзлер ёлугъа тилде (**омонимы**)
от(ялын)-от(яшыл)

Маъналары ювукъ сёзлер (**синонимы**)

Игит, батыр, къоччакъ.

Бет, сыпат. чырай, юз. Намус, ягъ.

Сёзню тизими. Сёзню гесеклери : тамур, къошумча. Тамур Бир тамурлу сёзлер. Сёзню дагъы бё
маъналы гесегине тамур деп айтыла.

Масала: **ат, къойчу, (тамур къой), ит, отлукъ (тамур от).**

Бир тамурлу ювукъ сёзлер къардаш сёзлер бола. Масала: **сув, сувчу, сувлукъ, сувсап, сувсуз, сув**
тамур).

Къошумчалар сёзлеге тамурдан сонг къошула. Олар эки тюрлю бола. Янгы сёз этеген къошумч
формасын алышдырагъан къошумчалар. Сёз этеген къошумчалар бир маъналы сёзден башгъа
эте. Сёзню маънасын алышдыра: (**Сабан-сабанчы, иш- ишчи**)

Сёзню формасын алышдырагъан къошумчалар маънасы башгъа сёз этмей , бар маънаны тюрл
кюйлеге, гъаллагъа сала: (**сабан-сабанны, къой-къойгъа, таш-ташны**

Къошма сёзлер.

Эки сёзден (тамурдан) этилеген сёзге **къошма сёз** деп айтыла. Олар башгъа-башгъа сёзлер к
да, жутлашып да бир сёз алышынмай такрарланып да , аваз якъдан алышынып такрарланып д
бола. Къошма сёзлер бир предметни , белгини аты бола, бир гъалны гёрсете. Масала: **белбав, б**
Бавчуну (бав-тамур, чу-сёз этеген къошумчасы, ну-сёз тюрлендиреген къошумчасы)

Гелишлер .(падежи)

Атлыкъланы гелишлеге гёре тюрлениши.

Сёз тагъымны ва жумланы ичиндесёзлер бир-бирине байлангъанда олар гелишлеге гёре тюр гъариси оъзюне хас къошумчалар булан этиле. Шолагъа **гелиш къошумчалар** деп айтыла.

Баш гелиш **ким?** яш, **не?** терек.

Еслик гелиш **кимни?**яшны,**нени?**терекни.

Багъым гелиш **кимге?**яшгъа, **неге?**терекге.

Тюшюм гелиш **кимни?** яшны, **нени?** **не?** терекни

Ер гелиш **кимде?**яшда ,**неде?** терекде.

Чыгъым гелиш **кимден?**яшдан,**неден?** терекден.

Текст-эки яда бир нече жумлалардан жыйылгъан айтым.Текстдеги жумлалар бир темагъа бай маъна якъдан да бир-бири булан бавлавлу бола.Текстни оъзюню темасы да ,аслу маънасы да салмагъа бола.

Текстни тюрлер.

1.Хабарлав текстде не, къайда,нечик ,къачан болгъанны гъакъында айтыла.Булай текстге **не? болгъан?** деген соравлар салына.

2.Суратлав текстде адамны, гъайванны,

табиатны гёрюнюшю нечик экени суратлана.Булай текстге **нечик?** деген сорав салына.

3.Ойлашыв текстде бир затлар негер болагъаны исбат этилине,токъташдырала.Булай текстге **себепден?**деген соравлар салма ярай.

Ичдеклик

1-4 клас умуми билим береген школар учун охув китаплардан алынган материал

Оьлмесов Нурамат Хайруллаевич

Гаджихмедов Нурмагомед Эльдарханович

Жыйган материалны Далгатова Айна Абдулгамидовна 2022 йыл

МКОУ «Халимбекаульская НОШ имени Мусаева А.М.»

*Башлапгы класлар
учун орфография
сезлюк.*

*Учитель начальных классов
Далгатова Айна*